

ЗВО «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра філології

**«МОВНІ СТРАТЕГІЇ» ВПЛИВУ АВТОРОК XII–XIV СТОЛІТЬ НА
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Студентки IV курсу ГФІ 18/Б

Момрик Соломії Степанівни

Науковий керівник:

Шепель Галина Вікторівна

Львів 2022

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Зіставлення життєписів авторок XII-XIV сторіч: представниці знаті і кліру	5
1.1. Життєвий шлях королев Елеонори Аквітанської і Маргарити Прованської	5
1.2. Нарис біографій візіонерок Катерини Сієнської та Бригіди Шведської.....	9
Розділ II. Листи Елеонори Аквітанської, Маргарити Прованської, Катерини Сієнської та Бригіди Шведської: текстологічний і текстуальний аналіз.....	15
2.1. Форма, стиль, тематика й адресати королівського епістолярію.....	15
2.2. Рукописна традиція і структурно-предметний огляд візіонерських послань.....	18
2.3. Індивідуальна манера звернень королев до духовних і світських осіб....	22
2.4. Порівняння епістолярію візіонерок у проблематичному та стилістичному аспектах з огляду на фактор реципієнтів.....	28
Висновки.....	36
Список використаних джерел і літератури.....	39

ВСТУП

Впродовж XII–XIII століть одним з найвагоміших способів спілкування було листування задля передачі не лише особистих послань, але й вирішення справ державного та церковного штибу. На сьогодні збереглась велика кількість епістолярію осіб верхівки світської влади і духовенства. А особливо листуванням послуговувались королеви Елеонора Аквітанська та Маргарита Прованська й візіонерки Катерина Сієнська і Бригіда Шведська. У своїх листах вони звертались до можновладців, намагаючись впливати безпосередньо на їхні рішення, що стосувались різноманітних суспільно-політичних питань. Візіонерки здобували такі можливості через містичні відіння, а королеви користувались своїм статусом та династичними зв'язками.

Метою цієї бакалаврської роботи є з'ясувати якими мовними засобами послуговувались королеви Елеонора Аквітанська і Маргарита Прованська й візіонерки Катерина Сієнська та Бригіда Шведська для впливу на тогочасні релігійні і суспільно-політичні реалії, через аналіз джерельних матеріалів й текстологічних відомостей про них, та порівняти спільні та відмінні риси їхнього письма із залученням ширшого історико-культурного підґрунтя.

Задля досягнення обумовленої мети були сформовані такі головні завдання: стисло окреслити життєві шляхи королев задля порівняння спільних та відмінних рис основних етапів їхньої діяльності, які безпосередньо відобразились на епістолярній спадщині; коротко схарактеризувати життєписи візіонерок, зробити нарис ключових етапів становлення їхньої діяльності та порівняти ключові риси життя, здобутків і літературної спадщини цих двох історичних персоналій; дібрати й перекласти фрагменти з текстів авторок; проаналізувати спосіб укладання листів Елеонори Аквітанської і Маргарити Прованської, з огляду на фактор реципієнтів, за формою й стилем, а також виокремити основну тематику листів королев; розглянути тяглість збереження епістолярію візіонерок, подати структурно-предметні прикмети їхніх текстів, й простежити способи збереження оригіналів; розібрати й зіставити особливості стилів письма королев, зважаючи на чинник адресатів; порівняти

прикметні риси текстів візіонерок, а також порушені ними теми й індивідуальні манери мовних засобів, якими вони послуговувались для того чи іншого завдання.

Об'єктом дослідження стала роль середньовічних жінок представниць кліру та знаті у суспільно-політичних процесах XII–XIV століть.

Предмет бакалаврської роботи – мовні засоби впливу королев Елеонори Аквітанської і Маргарити Прованської й візіонерок Катерини Сієнської та Бригіди Шведської на тогочасні реалії. Поставлені у цьому дослідженні завдання зумовили використання аналітичного, синтетичного, селективного, стилістичного і компаративного методів.

Джерельною базою є епістолярій Елеонори Аквітанської, Маргарити Прованської, Катерини Сієнської та послання Бригіди Шведської, а також критична література провідних дослідників: Дебори Сіварді, Режін Перну, Річарда Емерсона, Робера Фоссьє, Деніса Сеарбі, Жорж Дюбі, Клер Салін й Лізи Тальяферрі.

У першому розділі, що виступає теоретичною частиною роботи, перший його підрозділ слугує для розгляду у зіставленні життєписів Елеонори Аквітанської та Маргарити Прованської. Другий ж – присвячений вияскравленню біографій Катерини Сієнської й Бригіди Шведської і порівнянню їхніх спільних та відмінних рис, що вплинули й на письмо авторок. Перший підпункт практичного розділу, який є основним та відповідно найоб'ємнішим, передбачає опис текстів королев з текстологічної перспективи. Другий підрозділ другого розділу за таким самим принципом містить аналіз епістолярію жінок-візіонерок. Третій же підрозділ має на меті докладний розгляд епістолярної спадщини королев й на основі перекладів фрагментів з джерельних матеріалів залучає аналіз стилю та тематики обраних листів. Четвертий підпункт другого розділу ґрунтується на перекладах дібраних листів візіонерок, й окреслює мовні засоби, якими послуговувалась Бригіда Шведська та Катерина Сієнська, а також подає зіставлення спільних тем й способів їх висвітлення.

Робота завершується висновками і списком використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ I

ЗІСТАВЛЕННЯ ЖИТТЄСПИСІВ АВТОРОК XII-XIV СТОРІЧ: ПРЕДСТАВНИЦІ ЗНАТІ І КЛІРУ

1.1. Життєвий шлях королев Елеонори Аквітанської та Маргарити Прованської

Світські жінки, що мали змогу впливати на перебіг політичних і церковних подій періоду середньовіччя, були з об'єктивних причин нечисельними, проте Елеонора Аквітанська та Маргарита Прованська залишили свій відбиток у історії. А тому цей підрозділ присвячений стислому опису насичених подіями життєвих шляхів королев задля порівняння спільних та відмінних рис основних етапів їхньої діяльності, які мали безпосередній вплив на епістолярну спадщину.

Життя Елеонори Аквітанської оповите чисельними легендами та міфами, й водночас воно приваблювало значну кількість дослідників і митців, які намагались переосмислити його. Однією з причин такої популярності був той факт, що вона спочатку стала королевою Франції, дружиною Людовика VII, а згодом – королевою Англії, вийшовши заміж за Генріха II. Але мабуть ще більш вагомим факторами були: її вибір жити так, як вважає за потрібне, поривання до влади, переступи уставів і традицій. Це спричинило велику кількість нецензурних вигадок, що стрімко розповсюджувались навколо неї¹.

Елеонора народилась приблизно в 1124 році, у деяких літописах збереглась дата 1120 року, хоча точної невідомо, бо відлік провадився від часу її смерті й одруження батьків². Батько герцог Гійом X Аквітанський, а мати Аенора Шательрійська, від якої вона успадкувала ім'я «*alia-Aenor*» – «інша Аенора». Це була впливова династія з довгою та видатною історією. Щодо місця народження майбутньої королеви, існує декілька версій: у Бордо, Пуатьє; замку Белен; замку

---

¹ Carmi J., Wheeler B. *Eleanor of Aquitaine: Lord and Lady*. New York: Palgrave Macmillan, 2003, pp. 265–269.

² Weir A. *Eleanor Of Aquitaine: By the Wrath of God, Queen of England*. New York: Random House, 2011, p. 14.

Омбр'єр, – всі ці маєтності були власністю її сім'ї³. Ще з юних літ Елеонора зрозуміла, що має право на успадкування герцогства Аквітанія, а тому бачила свій майбутній шлюб на партнерських засадах. Це звісно могло б зустріти суспільний осуд та нерозуміння. Уже за недовгий період після одруження з Людовіком VII у 1137 році, жінка виявила бажання до влади, сробувала вплинути на рішення свого чоловіка щодо Аквітанії, і їй навіть вдалось переконати його напасти на графство Тулуза⁴. Трохи згодом вона також наполягала на тому, що бажає супроводжувати його під час Другого хрестового походу⁵. Саме у цей період почали циркулювати плітки про поганий стан їхнього подружжя. І вже у 1152 році вони остаточно його розірвали. Збереглися свідчення сучасника Елеонори, Джона Солсберійського, який розповів про те, що пряма незгода жінки з військовими і політичними рішеннями її чоловіка порушили усталене бачення шлюбу Церквою, де дружина повинна вирізнятись неабиякою покірністю⁶.

Того самого 1152 року Елеонора одружилась з Генріхом II, і майже одразу стала регенткою Англії, поки її чоловік був далеко від королівства, борючись за нові землі. Тоді вона посідала доволі важливе місце під час відсутності короля в управлінні землями⁷. Окрім цього, Елеонора займалась дітьми: чотирма синами та трьома дочками. Однак через деякий час, вона покинула Англію, і зневірившись у Генріху II, підбурила своїх синів піти на нього з війною⁸. Це ще одна безпрецедентна історія про Елеонору Аквітанську, що була величезним подивом для її сучасників. Повстання придушили, а жінку доправили назад в Англію вже як в'язня, де вона залишилась позбавленою волі аж до смерті короля у 1189 році⁹. Свої амбіції щодо влади їй частково вдалось задовольнити у період повноважень регентки своїх синів, зокрема

---

³ Weir A. *Eleanor Of Aquitaine: By the Wrath of God, Queen of England*, p. 14.

⁴ Pernoud R. *Eleanor of Aquitaine*. New York: Coward McCann, 1968, pp. 37–38.

⁵ Bull M., Leglu C. *The World of Eleanor of Aquitaine: Literature and Society in Southern France between the Eleventh and Thirteenth Centuries*. Woodbridge: Boydell and Brewer, 2005, p. 5.

⁶ Salisbury J. *The Historia pontificalis of John of Salisbury* / transl. by Chibnall M. Oxford: Clarendon Press, 1986, pp. 52–53.

⁷ Turner R. V. *Eleanor of Aquitaine: Queen of France, Queen of England*. London: Yale University Press, 2011, pp. 151–157.

⁸ Duby G. *Women of the Twelfth Century* / transl. by Birrell J. Vol. 1. Chicago: University of Chicago Press, 1997, p. 14.

⁹ Turner R. V. *Eleanor of Aquitaine: Queen of France, Queen of England*, pp. 256–261.

Річарда Левиного Серця. Вона послугоувалась статусом королеви-матері, показуючи себе досить вправною політикинею, майже до самої смерті у 1204 році¹⁰.

Важливо зазначити, що офіційна освіта для жінок того часу рідко вважалась необхідною. Більше уваги звертали на те, щоб здобути ще у юному віці достатніх для ведення побуту вмінь. Елеонора була гідним уваги винятком. Її батько подбав про те, щоб дівчина отримала можливу на тоді освіту, включно з читанням старофранцузькою та латинською мовами. Достеменних свідчень ж щодо того чи була вона писемною не збереглося¹¹.

Окрім цього, Елеонора Аквітанська займалась меценатством для поетів і письменників того часу. По особливому вона захоплювалась поетами-музикантами – трубадурами¹², позаяк жінка була добре обізнаною у музиці та літературі.

Таким зовсім непересічним видалось життя Елеонори, що мала вперту поведінку й бажання приймати важливі управлінські і політичні рішення всупереч тодішнім традиціям. Саме в епістолярній спадщині збереглися багато її намірів й способів переконання високих посадових і церковних осіб.

Іншою світською жінкою, що також має незвичайний життєпис та увійшла до історії є Маргарита Прованська. Вона народилась у 1221 році в Форкальк'є на південному сході Франції¹³. Її батько граф Провансу Рамон Беренгер IV, а мати Беатріче Савойська. Вони мали ще трьох дочок, з яких Маргарита була найстаршою. До її сестер належали: королева Англії Елеонора, королева Німеччини Санчія та королева Сицилії Беатриса. Проте найбільш близькі стосунки вона тримала із Елеонорою, з якою мала найменшу різницю у віці. Їхні теплі взаємини протривали аж до самої старості¹⁴.

---

¹⁰ Richardson H. G. *The Letters and Charters of Eleanor of Aquitaine* // *The English Historical Review*. Vol. 74. N. 291. Oxford: Oxford University Press, 1959, pp. 209–211.

¹¹ Weir A. *Eleanor of Aquitaine: By the Wrath of God, Queen of England*. pp. 16–17.

¹² *Ibid.*, p. 17.

¹³ Richardson D. *Plantagenet Ancestry: A Study in Colonial and Medieval Families*. Scotts Valley: CreateSpace, 2011, p. 121.

¹⁴ Howell M. *Eleanor of Provence: Queenship in Thirteenth-Century England*. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2001, p. 3.

Ще у юному віці ширились чутки про вроду Маргарити Прованської. У 1233 році тодішня королева-регентка Франції Бланка Кастильська помітила дівчину й почала перемовини з її батьком щодо одруження з королем. Вважають, що таке рішення королеви було прийняте через релігійну відданість та достойні манери Маргарити. На той час Людовік IX мав дев'ятнадцять років і вже сім років перебував на троні. Отож, коли Маргариті було тринадцять років, вона одружилась з королем Франції Людовиком IX¹⁵. У новій сім'ї дівчина зіткнулась з труднощами, особливо через владний характер матері короля Бланки Кастильської.

Близько шести років подружжя провело за межами Франції у Сьомому хрестовому поході. Під час нього у полон захопили короля, і на деякий період управління провадила Маргарита. Більше того, вона вела переговори та збирала кошти на викуп свого чоловіка¹⁶. Це був лише один із багатьох прикладів лідерства й відваги Маргарити Прованської.

У 1270 році відбувся ще один хрестовий похід, у якому жінка вже не супроводжувала короля. Під час нього він помер, і тоді вона вирішила повернутись до Провансу. У цьому шлюбі вони народили та виховали одинадцятьох дітей. Крім цього, період заміжжя з Людовиком IX ознаменувався спробами впливати на політичні події й вести досить активне листування з високопосадовцями та церковними особами. Маргарита була освіченою, проте брати перо й пергамент, щоб самостійно писати, не зовсім прикметно для королеви XIII століття, зазвичай для цього слугували писарі. З огляду на це, жінка переважно диктувала листи старофранцузькою або латинською мовами, використовуючи різні риторичні конструкції¹⁷. Вже у останні роки свого життя королева заснувала жіночий монастир¹⁸. Померла Маргарита Прованська у

---

¹⁵ Emmerson R. K. *Key Figures in Medieval Europe: An Encyclopedia*. New York: Routledge, 2013, p. 448.

¹⁶ Ibid., p. 448.

¹⁷ Moody C. D. *In Relation: Marguerite De Provence and Her Many Roles, 1221–1295*. Western Michigan University, 2007, p. 28.

¹⁸ Emmerson R. K. *Key Figures in Medieval Europe: An Encyclopedia*. p. 448.

одному з абатств Парижу, коли їй було сімдесят чотири роки й була похована біля свого чоловіка у базиліці Сен-Дені¹⁹.

Зіставлення життєписів Елеонори Аквітанської та Маргарити Прованської насамперед оприявнює той факт, що обидві жінки прагнули політичного впливу на події у їхніх землях. Вирізняє їх також наявність доброї освіти, адже це не було характерним для жінок того часу. Завдяки шляхетському походженню, вони безпосередньо контактували з багатьма владними особами, серед яких були й їхні родичі. У час патріархального устрою суспільства їм вдавалось проявити свої лідерські якості й часто натрапляли через це на осуд. Звісно їхні життєписи не є однаковими, й зовсім по-різному закінчилось життя у обох королев. Проте ці королеви залишили вагомий відбиток у історії, як хоробрі жінки, що не боялись виявляти свою позицію, яка виражена зокрема у віцїліх латинськомовних листах.

1.2. Нарис біографій візіонерок Катерини Сієнської та Бригіди Шведської

Поміж жінок, що належали до кліру та увійшли в історію завдяки своїм спробам впливу на перебіг і політичних, і церковних подій, варто виокремити двох знаних середньовічних персоналій – Катерину Сієнську й Бригіду Шведську. Відповідно ціллю другого підрозділу першого розділу є зробити короткий огляд життєписів цих авторок, окреслити ключові етапи становлення їхньої візіонерської діяльності та порівняти спільні й відмінні риси життя, здобутків і літературної спадщини цих двох історичних постатей.

Спільною рисою для життєписів Катерини Сієнської та Бригіди Шведської є не лише майже однаковий період діяльності, але й те, що вони дбали про припинення релігійних та політичних міжусобиць у «Європі», й чинили спроби активного впливу на світських правителів та пап²⁰.

---

¹⁹ Robson M. *Queen Isabella (c.1295/1358) and the Greyfriars: An example of royal patronage based on her accounts for 1357/1358* // *Franciscan Studies*. Vol. 65. New York: Franciscan Institute Publications, 2007, p. 328.

²⁰ Coakley J. *Women, Men, and Spiritual Power: Female Saints and Their Male Collaborators: Gender, Theory, and Religion*. New York: Columbia University Press, 2006, p. 14.

Бригіда народилась на початку XIV століття, походила з заможної сім'ї землевласників у Швеції, які мали контакти з династією, що була при владі на той час²¹. Подією, яка вплинула на все її подальше життя, стала смерть матері, що з нею пов'язують пізніше сильне бажання жінки шукати материнську підтримку у Діві Марії²². Від своїх батьків Бригіда отримала релігійне виховання, а вже у віці семи років вона пізнала перші містичні видіння. Після такого надприродного досвіду дівчина вирішила не одружуватись, а вступити в чернече згромадження. Але її батько наполіг на іншому²³, й у тринадцять років Бригіда побралась з Ульфом Гудмарсоном, який працював суддею та був членом ради шведського короля. У шлюбі вони народили і виховали вісьмох дітей. Завдяки їхньому достатку й становищу, подружжя мало нагоду здійснювати паломництва. Окрім цього, Бригіда займалась добродійними справами, через що стала відомою в усій Швеції та познайомилась з багатьма священнослужителями і теологами²⁴. Через деякий час саме з їхньої помочі, були записані її видіння. Але тут варто також зазначити, що й вона була писемною. На тепер відомо близько семисот одкровень записаних за життя Бригіди. Її хвилювала тодішня ситуація у «Європі», а особливо так званий Авіньйонський полон та Столітня війна. Й саме містичні візії мотивували її звертатись у своїх листах до впливових осіб того часу. Після смерті чоловіка, коли Бригіді було близько сорока років, вона поселилась у Альвастрівському монастирі та почала вести аскетичний спосіб життя, зосередивши основні зусилля на релігійних справах. Її аскетизм втілювався через практику обмеження в їжі й носіння незручного одягу. У деякі періоди жінку охоплювали сумніви і навіть побоювання щодо походження своїх візій: чи бува вони не від диявола. Для того, щоб переконатись, що вони від Бога, вона зверталась за порадами до свого сповідника у храмі²⁵. У цей період життя Бригіди з'являлись

---

²¹ Morris B. *St. Birgitta of Sweden. Studies in Medieval Mysticism*. Woodbridge: Boydell Press, 1999, p. 32–33.

²² *Ibid.*, p. 35.

²³ *Ibid.*, p. 39–40.

²⁴ Sahlin L. *Birgitta of Sweden* // *Women and Gender in Medieval Europe an Encyclopedia*. New York: Taylor and Francis Group, 2006, p. 74.

²⁵ Peterson M. *Bridget of Sweden (1303–1373) as Author* // *Libraries 20*. Madison Hall: James Madison University Press, 2013, p. 1.

видіння, як містичний досвід присутності Бога, щодо видатних світських та релігійних осіб. Також часто її візії слугували пересторогами, до прикладу, передбачали смерть певних осіб, або ж проблеми, які можуть повстати перед цілою країною. Існують свідчення, що жінка отримала надприродний дар, під час одного з видінь: пережила містичні заручини з Ісусом. У 1349 році Бригіда назавжди переїхала до Риму, куди її привели власні візії²⁶.

Приблизно два десятиліття візіонерка намагалась всіма можливими для неї способами завершити «Авіньйонський полон пап», що був складним періодом у історії Церкви. Вона писала листи до можновладців, королів та пап, зокрема до Інокентія VI, Урбана V і Григорія XI. Більше того, візіонерка виконувала певну дипломатичну місію, її послали на перемовини з папою, коли між містами Італії тривали непорозуміння й наростала політична напруга. Водночас Бригіда займалась створенням власного чернечого ордену, який був затверджений папою Урбаном V та відтак поширився теренами «Європи». Орден Пресвятого Спасителя був запроваджений на честь Діви Марії, як спільнота для жінок і чоловіків під керівництвом настоятельки. Його заснування також було спричинене одним із її видінь, коли за свідченням Бригіди, Ісус Христос поклав на неї таку місію²⁷.

Вагомим аспектом з життєпису Бригіди є те, що вона мабуть усвідомлювала важливість збереження своїх видінь у текстовому вигляді, адже жінка намагалась їх записувати якомога точніше. Зокрема у її «Одкровеннях» містилась не лише критика, поради чи вимоги до своїх адресатів, але була продемонстрована духовна відданість візіонерки²⁸. Після смерті візії Бригіди відредагував останній її сповідник Альфонсо з Хаена, а згодом віддав на розгляд щодо канонізації²⁹.

До того ж постать Бригіди Шведської серед усього іншого вирізняє та деталь, що вона була єдиною жінкою XIV сторіччя, яку у цьому ж столітті канонізували. Вже

---

²⁶ Morris B. *St. Birgitta of Sweden*, pp. 93–95.

²⁷ Sahlin L. *Birgitta of Sweden*, pp. 75–76.

²⁸ Searby D. *The Revelations of St. Birgitta of Sweden*. Vol. I. Oxford: Oxford University Press, 2006, p. 3.

²⁹ Sahlin L. *Birgitta of Sweden*, pp. 74–75.

до 1366 року її «Одкровення» проаналізували церковні лідери і проголосили божественність їхнього походження³⁰. Голос видінь Бригіди став голосом моралі для усієї тодішньої «Європи», й у 1999 році вона була проголошена покровителькою Європи³¹.

Інша жінка, Катерина Сієнська, яка також стала прикладом служіння Церкві та суспільству в XIV столітті. Вона народилась у час епідемії бубонної чуми в сім'ї сільських купців та була у ній двадцять третьою дитиною. Вже в юному віці, коли їй було близько семи років Катерина досвідчила своє перше видіння, в якому, побачила Ісуса Христа, апостолів Петра й Павла, і євангеліста Йоана. За усталеним звичаєм тодішнього суспільства, так само як і Бригіду Шведську, у п'ятнадцять років батьки мали намір її одружити. Але Катерина рішуче виступала проти цього, й в знак незгоди відрізала собі волосся. Більше того, сліди від віспи на своєму обличчі дівчина приймала за Боже благословення, адже через це була менш привабливою для чоловіків. Приблизно у цей же час вона приєдналась до ордену Домініканців, де продовжила свою службу Богові й три роки провела в усамітненні³². Життя без шлюбу звільняло жінку від певної залежності та додаткових обов'язків, і давало можливість кращої реалізації свого покликання. Тому за досить недовгий період часу Катерина зайняла місце радника Понтифіка. Варто зазначити, що жінка також мала на тілі стигмати, інакше кажучи, п'ять ран, які символізували рани Ісуса Христа. Вони були не кровоточивими, тому їх часто називали невидимими. Як і Бригіда Шведська, Катерина Сієнська провадила аскетичний спосіб життя, приділяючи значну частину часу молитвам. Збереглись свідчення, за якими жінка довгими періодами споживала лише Святе Причастя і воду³³. Деякі дослідники припускають, що такий прояв відмови від їжі міг свідчити про наявність тоді ще невідомого розладу харчової поведінки – анорексії. На це питання складно дати однозначну відповідь, й загалом, чи доречно

---

³⁰ Searby D. *The Revelations of St. Birgitta of Sweden*, pp. 18–19.

³¹ Sahlin L. *Birgitta of Sweden and the Voice of Prophecy*. Woodbridge: Boydell Press, 2001, p. X.

³² Muessig C., Ferzoco G., Kienzle B. *A Companion to Catherine of Siena*. Netherlands: Brill, 2011, p. 1–2.

³³ *Ibid.*, p.116.

застосовувати модерні психологічні поняття у дослідженні персоналій середньовіччя³⁴.

Катерина Сієнська жила за своїм релігійним вченням, суттю якого була злука з Христом Спасителем, що його вона називала «мостом» між небом та землею. Описане сприйняття зв'язку з Христом утворило згодом значний теологічний і духовний дискурс з центральним образом «моста», який поширився у багатьох подальших працях. Ключовими поштовхами дій Катерини були істина, чеснота та любов³⁵. Пізніше вона також як Бригіда Шведська започаткувала монастир для жінок у Сієні, після повернення з Риму. Сама ж її постать стала добре відомою по усій Італії. Адже навіть попри незаможне життя, жінка спромоглась вчинити багато добрих справ для бідних та нужденних³⁶.

Вагомий внесок у життя Катерини зробив Раймонд Капуанський, глибоко освічений теолог й її духовний наставник. Він належав до ордену Домініканців та після смерті авторки написав й упорядкував її біографію, зібравши численні свідчення щодо святості цієї жінки, що стала важливим аспектом під час її канонізації.

З епістолярію Катерини Сієнської до нас дійшло близько трьохсот листів, двадцять шість молитов та книга «*Il dialogo della divina provvidenza*» – «Діалог про Боже провидіння», яка стала певним узагальненням її духовного життя³⁷. Щодо питання авторства, то жінка здебільшого диктувала свої думки помічникам, адже навчилася писати досить пізно. Листи вона адресувала королям, Папам, кардиналам та можновладцям, намагаючись донести свої погляди на вирішення суперечливих питань. Авторка закликала й переконувала і щодо реформ Церкви та держави, і щодо особистого навернення її адресатів. Приміром до цих питань належить

---

³⁴ Wyatt J. «*To This I am Inviting You:*» *Community Building in the Letters of Catherine of Siena, 1378–1380*. Oakland: University of California Press, 2020, p. 5.

³⁵ Mooney C. *Gendered Voices: Medieval Saints and Their Interpreters*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1999, p. 150.

³⁶ Tagliaferri L. *Lyrical Mysticism: The Writing and Reception of Catherine of Siena*. New York: Arcadia Publishing, 2017, p. 136.

³⁷ Davies E. *Catherine of Siena: a Dominican political thinker in fourteenth-century Italy* // *Renaissance Studies*. Vol. 35. N. 2. New Jersey: Wiley, 2021, p. 245.

«Авіньйонський полон пап», міжусобиці міст Італії чи початок нового Хрестового походу. Катерина ніколи не робила цього з власних корисливих намірів, а навпаки, її основним прагненням було наслідувати Божі приписи. Візіонерка також їздила на перемовини з папою Григорієм XI до Авіньйона, хоча за переданнями, ця поїздка не мала великого успіху³⁸. Але навіть сам випадок, коли вона була учасницею переговорів щодо такого поважного питання знову засвідчує, що Катерина мала досить впливове становище. Її життя тривало досить коротко – лише тридцять три роки. Але завдяки своїй вірі та праці вона була зарахована до лику святих, а також, як і Бригіда Шведська, Катерина отримала титул Вчителя Церкви, що був зазвичай досяжний лише чоловікам³⁹.

Зіставлення життєписів Бригіди Шведської й Катерини Сієнської проілюструвало багато подібних життєвих обставин, що мали святі. Перші містичні об'явлення візіонерки досвідчили ще у дитячі роки, і вже тоді вирішили, що саме релігійне служіння стане основною ціллю їхнього життя. Досвід містичних візій слугував мотивацією без корисливих намірів виконувати своє призначення. Обидві авторки змогли зайняти впливову позицію у тогочасному суспільстві й застосовувати її для вирішення політичних та церковних питань, що було досить нехарактерною роллю для жінки тодішнього патріархального устрою. Своїми досягненнями візіонерки зокрема спростували тези Аристотеля й багатьох інших щодо концепції жінки як нижчої за розумовими можливостями істоти⁴⁰. Ще одним спільним для обох авторок аспектом стали милосердні вчинки й допомога бідним, на що вони присвячували велику частину свого життя. Їхні голоси були одними з найгучніших, які уживали про об'єднання Церкви та навернення можновладців. Все це можна дослідити у епістолярній спадщині Бригіди Шведської й Катерини Сієнської, яка добре передає погляди і переконання святих.

---

³⁸ Reichardt M. *Catholic Women Writers: A Bio-bibliographical Sourcebook*. Westport: Greenwood Press, 2001, p. 47.

³⁹ Tagliaferri L. *Lyrical Mysticism: The Writing and Reception of Catherine of Siena*, p. 186.

⁴⁰ Civardi D. *How Catherine of Siena & Teresa of Avila Outsmarted Aristotle: Female Mystics as Philosophers in the Middle Ages // Solidarity: The Journal of Catholic Social Thought and Secular Ethics*. Vol. 4. N. 1. Sheffield: Equinox Publishing Ltd, 2014, p. 16.

РОЗДІЛ II

ЛИСТИ ЕЛЕОНОРИ АКВІТАНСЬКОЇ, МАРГАРИТИ ПРОВАНСЬКОЇ, КАТЕРИНИ СІЕНСЬКОЇ ТА БРИГІДИ ШВЕДСЬКОЇ: ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ І ТЕКСТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

2.1. Форма, стиль, тематика й адресати королівського епістолярію

Одним з найважливіших способів спілкування XII–XIII століть було листування. У листах вирішувались питання державного і приватного штибу. А головню цим засобом послуговувались й королеви Елеонора Аквітанська та Маргарита Прованська. Відтак у першому підрозділі другого розділу слід проаналізувати як саме, з огляду на те, кому вони адресувались, укладались листи за формою й стилем, а також виокремити основну тематику текстів.

Листи були важливою формою комунікації у Середньовіччі, щоб впоратися зі зростаючою кількістю юридичних, церковних та державних справ⁴¹. Папа Лев IX встановив модель для написання середньовічних листів для імператорської канцелярії при папському дворі. В залежності від звання особи, було визначено тип листа, який вона отримає чи надішле. Відповідно чим вищий соціальний статус – тим складнішою ставала його форма. Якщо ж звертались до нижчої за статусом особи, то й стиль обирався більш сухий та простий. Натомість, коли адресували до вищої за званням людини, то стиль був високим, й сам лист структурували за таким принципом: спочатку містилось багато лестощів, тоді їхня причина, а в кінці прохання, яке і становило основний мотив для написання. Інші важливі частини листа – привітання, гарантування доброї волі, виклад подій, прохання та висновок⁴².

Написання листів Елеонори Аквітанської можна зарахувати певним чином до дипломатичної діяльності. У них вона намагалась схилити до певних рішень і зібрання аристократів, і окремо королів, а також принаймні двох Пап Римських, пишучи від

---

⁴¹ Perelman L. *The Medieval Art of Letter Writing: Rhetoric as Institutional Expression*. // *Textual Dynamics of the Professions*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1991, pp. 105–106.

⁴² *Ibid.*, p. 106.

свого, а інколи й від чийогось імені. Ці рішення стосувались питань миру, війни, цивільних інтересів щодо колективного блага тощо⁴³.

Під час шлюбу з Генріхом II Елеонора видала декілька наказів, листів та грамот. Хоча Генріх через їхнє одруження отримав права на спадщину Елеонори, деякі грамоти, видані на її ім'я, стосувалися керування спадщиною, і зокрема посагом⁴⁴. Після смерті чоловіка, особливо в 1199 році, з'явилося більше листів Елеонори, хоча вона не займала офіційної посади в англійському уряді⁴⁵. Тогочасні грамоти і листи королеви охоплюють широкий спектр тем: дарчі, подарунки, затвердження та посередництва⁴⁶.

Протягом усього життя, вплив Елеонори також поширювався на релігійне заступництво і Церкву. Священнослужителі були посередниками між землею й небом, але вони також володіли значною кількістю землі та багатств, через що могли бути і потужними союзниками, і ворогами. Представники кліру часто зверталися до королеви за допомогою в реалізації своїх планів. Зокрема часто монастирі шукали допомоги та заступництва королеви, впевнені у її політичному впливі⁴⁷. Також збереглися листи, у яких вона шукала підтримки для визволення свого сина з полону. З цим проханням жінка зверталась і у трьох листах до Папи Целестина⁴⁸.

Одним із писарів Елеонори вважають П'єра Блуаського, завдяки якому ймовірно й збереглися деякі її листи, серед інших його документів. Ця збірка слугувала йому для особистого звеличення, й вихваляння витонченими риторичними формами⁴⁹. Пізніше деякі листи без зазначення авторства також потрапили до праці Томаса Раймера у XVIII столітті в першому виданні «*Foedera*» – «Угоди». Зважаючи

---

⁴³ Shawn D. R. *Deliberative Rhetoric in the Twelfth Century: the Case for Eleanor of Aquitaine, Noblewomen, and the Ars Dictaminis*. Ohio: Bowling Green State University Popular Press, 2012, p. 2.

⁴⁴ Richardson, H. G. *The Letters and Charters of Eleanor of Aquitaine*, p. 195.

⁴⁵ Carmi J., Wheeler B. *Eleanor of Aquitaine: Lord and Lady*, p. 78.

⁴⁶ Sausmikar R. *Well-Behaved Women Rarely Make History: Eleanor of Aquitaine's Political Career and Its Significance to Noblewomen* // *Vexillum*. Vol. 5. New Haven: Yale University Press, 2016, p. 51.

⁴⁷ *Ibid.*, pp. 53–54.

⁴⁸ Richardson H. G. *The Letters and Charters of Eleanor of Aquitaine*, p. 202.

⁴⁹ Cotts J. *The Clerical Dilemma: Peter of Blois and Literate Culture in the Twelfth Century* // *The Historian*. Washington: Catholic University of America Press, 2009, pp. 379–380.

на давнину записів, існують й такі, авторство яких досі суперечливе, а також велика кількість просто втрачена⁵⁰. Загалом її збережена епістолярна спадщина налічує близько двадцять дев'ять листів і статутів від неї, та дванадцять листів, які були надіслані для неї.

Інша королева, яка також залишила по собі низку листів до високопосадовців й церковнослужителів – Маргарита Прованська. Із збережених та ідентифікованих є тридцять шість листів, що були надіслані від неї, і двадцять дев'ять, у яких адресатом була вона.

Раніше листи, на відміну від хартій чи сувоїв не вважали такими важливими документами, щоб зберігати їх з однаковою увагою. Проте епістолярій королеви дійшов до нас доволі повним, завдяки англійським архівам⁵¹. Ім'я французького вченого XVIII століття, Луї Жоржа де Брекіньї, фігурує у історії щодо збереження листів Маргарити Прованської. Він відвідав Англію для перепису усіх документів, що мали відношення до французьких правителів. Саме тоді вчений серед іншого залишив коментарі й щодо оригінального вигляду цих листів⁵². Окрім цього, відомо про листування Маргарити з її сестрою Елеонорою, але до нашого часу зберігся лише один текст, у якому порушується питання «Святої землі»⁵³.

Самі ж листи були написані на пергаменті, й за припущеннями дослідників, писарем, що здобував освіту в Паризькому університеті або Сен-Дені. Проте його імені встановити не вдалось⁵⁴. Характерно також, що листи королеви не були створені одним і тим самим писарем, за дослідженнями їхні особи часто змінювались, однією з причин цього, могла б стати її недовіра до них. Досі не існує одностайності щодо того, чи писала Маргарита Прованська їх власноруч, хоча це було не характерно для

---

⁵⁰ Shawn D. R. *Deliberative Rhetoric in the Twelfth Century: the Case for Eleanor of Aquitaine, Noblewomen, and the Ars Dictaminis*, p. 149.

⁵¹ Constable G. *Letters and Letter Collections*. Turnhout: Brepols, 1976, p. 55.

⁵² Moody C. D. *In Relation: Marguerite De Provence and Her Many Roles, 1221–1295*, p. 23.

⁵³ Howell M. *Eleanor of Provence: Queenship in Thirteenth-Century England*, p. 107.

⁵⁴ Moody C. D. *In Relation: Marguerite De Provence and Her Many Roles, 1221–1295*, p. 19.

того часу. Деякі дослідники повністю заперечують таку можливість, тоді як інші не виключають цього факту⁵⁵.

Теми, на які писала листи жінка стосувались запитів про стан здоров'я, сім'ї і висловлення своєї прихильності до певних осіб. Зокрема це можна виділити майже у всіх листах до короля Англії Едуарда I, які будуть детальніше проаналізовані у цій роботі. Також у інших листах, вона торкалась питань про допомогу з релігійними структурами чи майном, зокрема спадком з Провансу⁵⁶.

Висновуючи, варто сказати, що обидві королеви листувались з членами своєї родини, а також з чиновниками та церковнослужителями щодо різних політичних, майнових, особистих і світських питань, користуючись послугами писарів. Усі листи будувались за тогочасними усталеними критеріями з чіткою структурою залежно від фактора адресата. Багато з текстів не збереглися до наших часів, проте завдяки упорядникам попередніх століть, які переписували та коментували оригінальні листи, чимало з них таки вціліло.

2.2. Рукописна традиція і структурно-предметний огляд візіонерських послань

Листи Катерини Сієнської та Бригіди Шведської були збережені у різних рукописах та переписах, а також скеровувались до можновладних адресатів, представників кліру і світської влади. Тому в другому підрозділі другого розділу проаналізуємо тяглість збереження епістолярію візіонерок, подамо структурно-предметні особливості їхніх текстів, й простежемо чинники, які допомогли у збереженні оригіналів.

До нас дійшло чимало записів – близько чотирьохсот листів Катерини Сієнської, а також збірник молитов та книга «*Dialogo*» – «Діалог». Першими, хто долучився до збереження значної частини її листувань були книжники, що

---

⁵⁵ Moody C. D. *In Relation: Marguerite De Provence and Her Many Roles, 1221–1295*, p. 20.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 18.

переписували їх у цілі колекції із оригінальних транскрипцій, а після цього ця традиція також продовжувалась. А з самих оригіналів збереглося лише вісім листів, які не були написані жінкою безпосередньо. Досі немає чіткої відповіді на те, чи була Катерина писемною, але припускають, що вже у досить старшому віці вона опанувала письмо. Як і королеви, Катерина послуговувалась допомогою писарів. На початку візіонерської діяльності писарками були кілька її супутниць, а пізніше їй почали допомагати сповідник Раймонд Капуанський, поет і дворянин Нері Ландочський, Стефано Маконі та інші⁵⁷. Через певний час окрім рукописів, її епістолярну спадщину почали друкувати, як-от у Болоньї й Венеції. Доклав чималих зусиль для класифікування та збереження епістолярію Катерини у 1500 році Альд Мануцій. Він віднайшов у давніх рукописах сімдесят чотири листи, які до того не з'являлись у виданнях. Пізніше оприлюднювали й нові віднайдені записи. До прикладу, в 1721 році Джироламо Джилі додав ще двадцять один лист, а у ХХ столітті деякі вчені долучили ще дванадцять одиниць, які разом становили триста вісімдесят шість текстів⁵⁸. Історія передання була справді довготривалою, що може свідчити про деякі модифікації епістолярію. Вони могли траплятись ще на тій стадії, коли жінка надиктовувала своїм писарям, або коли створювали копії, чи під час наступних переписувань та видань. Однак з іншого боку, ті хто переписували, займали лояльну позицію щодо Катерини, а тому можна припустити, що вони докладали зусиль, аби якнайточніше переказати думки візіонерки⁵⁹.

Вважається, що листи Катерини були записані у період перед 1374 роком до 1380 року, майже перед самою смертю візіонерки. Її адресатами були зовсім різні за становищем та суспільним прошарком чоловіки і жінки. Географічна рамка листів Катерини є досить обширною, позаяк їх надіслали до багатьох міст Італії, й поза її межі⁶⁰. Зокрема Папа Григорій IX отримав щонайменше п'ятнадцять послань, Папа

---

⁵⁷ Muessig C., Ferzoco G., Kienzle B. *A Companion to Catherine of Siena*, p. 295–296.

⁵⁸ Tagliaferri L. *Lyrical Mysticism: The Writing and Reception of Catherine of Siena*, p. 88.

⁵⁹ Muessig C., Ferzoco G., Kienzle B. *A Companion to Catherine of Siena*, p. 298.

⁶⁰ Tagliaferri L. *Lyrical Mysticism: The Writing and Reception of Catherine of Siena*, p. 90.

Урбан VI – вісім, Раймонд Капуанський – шістнадцять, а також королівські особи – ще цілу низку.

Листи Катерини, хоча й були адресовані конкретним особам, проте у них містились і універсальні настанови щодо духовного життя для християнина. Можна припустити – причиною цього стало те, що її тексти зачитували Папам, й часто у присутності інших їхніх радників. Або ж те, що речі, які були власністю Пап зберігали ще довго навіть після їхньої смерті. Окрім цього, у деяких із своїх листів Катерина закликала розповсюджувати її слово далі, аби більше осіб від них скористали⁶¹.

З приводу мови, якою записували листи авторки, то здебільшого це була порівняно нова народна мова – італійська, що на той час нараховувала розмаїття діалектів⁶².

Раймонд Капуанський став однією із ключових осіб щодо збереження та передавання листів Катерини, й біографічних відомостей про жінку. Він був капеланом, а також належав до Домініканського ордену, й мав правознавчу освіту. Зважаючи на те, що ще до знайомства з Катериною, монах писав агіографію Агнес Монтепульчанської, яку таким же чином пізніше канонізували, можна припустити, усвідомлення ченцем значення збереження інформації про життя вагомих для історії й суспільства осіб⁶³.

Аналіз епістолярію Катерини Сієнської показує, що певним чином вона допомагала кристалізувати управлінські рішення високопосадовців через призму духовності. Інакше кажучи, візіонерка мала місію схожу до пророчої, намагаючись призвести до необхідних змін для спільного добра. Тож основною мотивацією її вчинків слід вважати радше релігійну, аніж політичну, чи задля власної вигоди⁶⁴.

---

⁶¹ Tagliaferri L. *Lyrical Mysticism: The Writing and Reception of Catherine of Siena*, p. 95.

⁶² *Ibid.*, p. 91.

⁶³ *Ibid.*, p. 110.

⁶⁴ Villegas D. *Catherine of Siena's spirituality of political engagement // Theological Studies*. N. 77. Cape Town: AOSIS, 2021, p. 1.

Друга візіонерка, Бригіда Шведська, також залишила велику кількість текстів із своїх видінь. Вони укладені у збірку «*Revelationes*» – «Одкровення», яка містить вісім книг. У них впорядковано близько семиста візій, у них жінці з'являлись різні святі, а також Ісус Христос та Діва Марія⁶⁵. Як і листи Катерини, тексти Бригіди дійшли до нас через численні переписи та редакції. Їх впорядковували різні редактори, тому варто зважати на те, що її послання могли зазнати багатьох змін. Доволі велику частину матеріалів віднайшли у Римі після смерті візіонерки, інша ж частина перебувала на батьківщині у Швеції⁶⁶. Єпископ Альфонсо Печа систематизував «Одкровення» у їхньому сучасному вигляді. Він був духівником візіонерки, а за три роки до смерті жінка доручила йому скопіювати одкровення, й ті, які доти ніде не публікувались. Попри усі зміни, яких зазнали «Одкровення» Бригіди, їх структура залишилася сталою⁶⁷. У Книзі I містяться тексти про ранній період життя Бригіди, перехід від світського життя до візіонерського покликання та найперші видіння. Книга II складається з візій, які здебільшого торкались теми лицарського класу й внутрішніх політичних справ її батьківщини. У Книзі III зібрано одкровення щодо церковних справ, та послання до священнослужителів. У Книзі IV охоплено візії щодо політичних і моральних справ. Книга V має форму релігійної дискусії про божественний порядок. У Книзі VI містяться видіння з різних етапів життя авторки, й відповідно багато з них пов'язані з церковними історіями. Книга VII зберегла записи щодо Святої Землі, упорядковані у хронологічній послідовності. Перша редакція єпископом Альфонсо, що нараховувала сім книг, була зроблена у 1377 році. Акурат вона була використана під час розгляду канонізаційного провадження усіма членами папської комісії⁶⁸.

До наших днів збереглися фрагменти письма Бригіди Шведської, що точно свідчить про її писемність, на відміну від Катерини Сієнської. З передань відомо –

---

⁶⁵ Searby D. *The Revelations of St. Birgitta of Sweden*, p. 15.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 17.

⁶⁷ Harris M. Albert R. *Life and Selected Revelations*. New York: Paulist Press, 1990, p. 38.

⁶⁸ Searby D. *The Revelations of St. Birgitta of Sweden*, p. 18.

спершу текст записувався як чорновий варіант латиною, його редагувала сама візіонерка, обмірковуючи разом з священнослужителем, а тоді його удосконалювали й доповнювали посиланнями на Біблію чи отців Церкви⁶⁹. Вважають, що жінка володіла і рідною мовою, і латинською⁷⁰. Збірку «Одкровенень» Бригіди пізніше почали перекладати різними народними мовами й поширювати усією «Європою»⁷¹. Згодом вона отримала звання «Біблії середньовічної Європи», позаяк мала багато алюзій на Біблію, а також була написана жінкою «пророком». Відтак «Одкровення» емансипували чоловічу теологію для користання також і жіноцтвом⁷².

Отож обидві жінки, які були ще й візіонерками, зберегли по собі низку текстів. Важливо зауважити, що заслуга цього поділена також з їхніми писарями та духівниками, які неабияк доклались, щоб залишити їхні видіння у записах. Вони дійшли до нас тривалим рукописним та друківаним шляхом. Зародились цілі дискурси досліджень, що вивчають їхнє значення і особливості. Спільною для Бригіди Шведської та Катерини Сієнської рисою є написання листів на основі своїх видінь особам світської й духовної влади, із настановами і застереженнями.

2.3. Індивідуальна манера звернень королев до духовних і світських осіб

Елеонора Аквітанська та Маргарита Прованська, використовуючи один із прийнятних для їхнього статусу й періоду життя спосіб впливу на тодішні події, писали листи. Як вже згадувалось у попередньому підрозділі, це не завжди означало фізичний факт написання, проте вони акурат були залучені до цього процесу. Тісне переплетення династичних зв'язків дозволяло їм безперешкодно контактувати королів, пап, й багатьох інших впливових осіб. Проте у їхніх листах не простежуються прояви фамільярності чи безцеремонності. Навпаки, вони дотримались усіх уставів й правил щодо листування, зберігаючи форму, структуру та сам зміст доволі офіційним.

---

⁶⁹ Harris M. Albert R. *Life and Selected Revelations*, p. 60.

⁷⁰ Searby D. *The Revelations of St. Birgitta of Sweden*, p. 17.

⁷¹ *Ibid.*, p. 25.

⁷² Bolton Holloway J. *Saint Bride and her Book: Birgitta of Sweden's Revelations*. Cambridge: D. S. Brewer, 2000, p. 9.

Тому мета цього підрозділу, на прикладі вибраних й попередньо перекладених листів, проаналізувати особливості стилів письма авторок, зважаючи на фактор адресатів, а також порівняти спільні та відмінні його риси.

Привітання, якими починають свої листи королеви, становлять особливий інтерес. Усі вони дуже схожі між собою й містять однакові фігури мови. До прикладу у листі Елеонори Аквітанської до Папи Олександра III йдеться: «Превелебному батьку та своєму володарю Олександру, з Божої благодаті верховному Понтифіку Святої Римської церкви, Елеонора, смиренна королева Англії, задля належного служіння з усією відданістю»⁷³. Й одразу для порівняння початок іншого листа до кардинала-диякона Джачинто: «Володарю і своємулюбому Джачинто, з ласки Божої, кардиналові-диякону Святої Римської церкви, Елеонора, королева Англії, вітання та належний послух любові [*надсилає*]»⁷⁴. Прослідковується використання топосу скромності, який щоправда був характерним в загальному для листування у той час. Такі вітання свідчить про ввічливість та дотримання субординації, не зважаючи на те, що адресантом була сама королева. Важливим також є вказування титулів, які мали реципієнти.

Інша жінка, Маргарита Прованська розпочинає вибрані листи майже однаковим вітанням. Наприклад у тексті до короля Англії Генріха III вона пише: «Найвеличнішому і найдорожчому братові своєму Генріху, з Божої ласки прославленому королю Англії, Маргарита, з тієї ж ласки королева Франції, вітання та безперервне зростання любові щиро [*надсилає*]»⁷⁵. А у іншому листі до короля Англії Едуарда I, що був її племінником читаємо: «Величному принцу, нашому

---

⁷³Мовою оригіналу: «Reverendo patri et domino suo Alexandro, Dei gratia sanctae Romanae ecclesiae summo Pontifici, Alienora humilis Regina Angliae, debitum cum omni devotione famulatum» // Alienora Aquitaniensis. *Ad Alexandrum III Epistolae* // Migne J. P. Patrologia Latina. Vol. 200. Paris: Garnier, 1855, p. 1362.

⁷⁴Мовою оригіналу: «Domino et dilecto suo Iacinto, Dei gratia sancte Romanae ecclesiae diacono cardinali, Alienor Regina Angliae, salutem et debitum dilectionis obsequium» // Alienora Aquitaniensis. *Epistola II. Domino Iacinto Cardinali* // Veterum aliquot scriptorum qui in Galliae Bibliothecis, maxime Benedictinorum, latuerant, Spicilegium. Vol. 2. Paris: Charles Savreux, 1657, pp. 452–453.

⁷⁵Мовою оригіналу: «Excellentissimo et carissimo fratri suo Henrico, Dei gratia regi Anglie illustri, Margareta, eadem gratia Francorum regina, salutem et sincere dilectionis continuum incrementum» // Margareta Provansiensis. *Epistolae* // Lettres de Rois, Reines et Autres Personnages des Cours de France et D'Angleterre. Paris: Imprimerie Royale, 1839, pp. 129–130.

найдорожчому племіннику, Едуарду, Божою ласкою, славному королю Англії, Маргарита, з тієї ж ласки королева Франції, вітання та ніжність щирої любові [надсилає]»⁷⁶. Це також свідчить про дотримання певних правил, й разом як ніщо інше передає дух того часу. Адже середньовічні королі вважались наділеними владою саме від Бога, й зазвичай коронація відбувалась у присутності Папи, якого вважали намісником Ісуса Христа на землі. Як і попередня авторка, ця також не оминула називання титулів одержувачів.

Наступним аспектом для аналізу є те, в який спосіб жінки відстоювали родинні інтереси й якими мовними засобами для цього послуговувались. Приміром у листі до Папи Олександра III Елеонора Аквітанська має на меті убезпечити місце її родича-духівника серед інших кліриків. Пише вона про це такими словами: «Але оскільки не моє втручання за них, а їхнє за мене є необхідним і рятівним, вже за П., родича мого, настоятеля св. Максенція, благаючи вашу величність та до підніжка вашого найсмирніше впавши, неперервно поновлюю прохання, щоб ваше священне співчуття відновило для найдорожчого мого діяльність його ордену, і вільну владу служіння»⁷⁷. Проте до цього королева переходить майже під кінець листа й висвітлює лише одним реченням, спершу ж, щоб її прохання виглядало більш вагомим вона намагається виказати свою прихильність до Папи, й звертається до релігійних тем.

За таким самим принципом побудований і інший лист Елеонори до кардинала-диякона Джачинто, у якому вона звертається з тим самим проханням. Виражено його наступними словами: «Потім я прошу для мого найдорожчого брата, мого кровного родича, П. абата святого Максенція, і благаю, щоб через мою до вас довіру, а також через вашу доброзичливість до мене, аби пан Папа здійснив ваше визнання діяльності

---

⁷⁶ Мовою оригіналу: «Magnifico principi, nepoti nostro karissimo, Edwardo, Dei gratia, illustri Regi Angliae, Margareta, eadem gratia, Francia Regina, salutem, & sinceram dilectionis affectum» // Margareta Provansiensis. *Epistolae* // Foedera, conventiones, litterae, et cujuscunque generis acta publica, inter reges Angliae et alios quosvis imperatores, reges, pontifices, principes, vel communitates: 1066—1272. Vol. 1. N. 2. London: Jean Neaulme, 1816, p. 537.

⁷⁷ Мовою оригіналу: «Sed quia non illis meus, sed illorum mihi necessarius est et salutaris interventus, jam pro P., consanguineo meo, abbate S. Maxentii, sublimitati vestrae supplicans, et ad scabellum pedum vestrorum humillime prostrata, postulationem continuo, ut carissimo meo ordinis sui usum, et liberam ministrandi potestatem miseratio vestra pie restituat» // Alienora Aquitaniensis. *Ad Alexandrum III Epistolae*, p. 1362.

його ордену й вільної влади служіння йому»⁷⁸. Такий заклик також міститься вже в самому кінці листа й описаний лише одним реченням.

Трохи іншим за тоном та манерою є третій вибраний лист Елеонори. Хоча він має маркери офіціозу, проте одразу видніється різниця у висловлюваннях. Цей текст адресований королю Англії Іоанну, що був її сином. Після традиційного привітання вона коротко пише про стан здоров'я: «[...] ми дали доручення вашому та нашому родичу Америку віконту Тоарку, щоб він приїхав в абатство Фонтевро відвідати Нас в час нашої хвороби, і він приїхав; через що, дякувати Богу, ми одужуємо краще, ніж ми маємо звичай»⁷⁹, – який може свідчити про те, що десь у попередніх листах від сина вона отримувала про це запитання. Одразу після такого висловлювання Елеонора переходить до актуальних для них справ. Вона перелічує що було зроблено нею для підтримки сина у боротьбі із баронами. Насамперед королева зазначає: «Окрім цього ви повинні знати, що я та ваш вірний Гвідо Дінський, наскільки ми у нього попросили й схилили до думки, щоб він був цілком у вашому підпорядкуванні, оскільки він сам не завдав вам ніякої шкоди й не отримав нічого з вашої землі несправедливо, як це роблять інші ваші барони у Пуатьє»⁸⁰. З цих слів слушно можна зробити висновок, що Елеонора втручалась в перебіг подій, які стосувались володінь її сина, й намагалась не лише самостійно діяти в його інтересах, але й залучала до такого процесу інших чиновників. Наступною тезою щодо того ж питання є: «І також ми схилили його до думки, що він повинен відчувати великий сором та гріх, й він навіть страждав, що інші ваші барони несправедливо позбавили вас земельної власності: Він же слухав і водночас розумів наші слова; й тому що ми описали йому закон та міркування, він

---

⁷⁸ Мовою оригіналу: «Praeterea fratri carissimo, consanguineo meo, P. Sancti-Maxentii abbati, precor et supplico, ut pro mea in vobis confidentia, pro vestra etiam erga me benevolentia, ordinis sui usum et liberam ministrandi potestatem ei a domino Papa vestra impetret dignatio» // Alienora Aquitaniensis. *Epistola II. Domino Iacinto Cardinali* // *Veterum aliquot scriptorum qui in Galliae Bibliothecis, maxime Benedictinorum, latuerant, Spicilegium*, pp. 452–453.

⁷⁹ Мовою оригіналу: «[...] quod mandavimus Consanguineum vestrum & nostrum Americum Vicecomitem Thoarc. ut veniret apud Fontem Ebraudi visitare Nos in infirmitate nostra, & venit; unde, Deo Gratias, convalescemus melius quam solemus» // Margareta Provansiensis. *Epistolae* // *Foedera, conventiones, litterae, et cujuscunque generis acta publica, inter reges Angliae et alios quosvis impeatores, reges, pontifices, principes, vel communitates: 1066—1272*, p. 81.

⁸⁰ Мовою оригіналу: «Praeterea sciatis quod ego & fidelis vester Guido de Dina tantum ei rogavimus & monstravimus, ut esset omnino in servitio vestro, sicut ipse qui nullam injuriam vobis fecit, nec aliquid de terra vestra injuste tenuit, ut alii Barones vestri Pictaviae faciant» // Margareta Provansiensis. *Epistolae* // *Foedera, conventiones, litterae*, p. 81.

вільно й охоче підкорився нам, що він, і землі, і замки його відтепер перебувають у вашому розпорядженні й волі [...]»⁸¹. Жінка описує безпосередні заслуги, яких вона домоглась перед своїм сином, й у дусі того часу згадує про звичну категорію моралі – гріх. З чого можна ще раз пересвідчитись, що сфери суспільства й політичного управління у середньовіччі були тісно пов'язані з релігією.

Окрім цього, на відміну від попередніх листів, у останньому Елеонора на правах матері-королеви дає настанови своєму сину: «Тому ми вас настійно просимо й так мудро застерігаємо, задля безпечних ваших справ в Англії поспішіть переправитись до частин Нормандії та будь-яку вашу волю нам і раніше згаданому віконту Тоарку, звольте висловити; тому що, як ми сказали раніше, він готовий погодитись у всьому з вашим наказом й волею [...]»⁸² – такі поради свідчать про значний вплив на нього та тогочасні політичні перипетії.

У вибраних листах іншої королеви, Маргарити Прованської, можна побачити менше прикрас та улещувань, вона майже одразу переходить до причин своїх послань. До прикладу в тексті до короля Англії Едуарда I, який був її племінником, жінка зазначає: «Ми просимо і благаємо вашої ясновельможності, щоб побажання, які граф з Савої, наш найдорожчий дядько, звернув до вас щодо клірика Грімоарда з Отвіня (який разом з посланцем пана Папи задля відновлення миру між королем Алеманів й згаданим раніше нашим дядьком почав працювати та [все ще] старанно працює), ви зволили втілити, враховуючи точку зору нашого згаданого дядька, задля нашого виконання настільки доброзичливо, щоб той самий Грімоард відчув на собі, що прихильність й ласку у вас отримав»⁸³. У цих словах відчитується бажання та зусилля

---

⁸¹ Мовою оригіналу: «Et item ei monstravimus quod magnum pudorem & peccatum deberet habere, quin patiebatur alios Barones vestros injuste dishaereditare vos: Ille autem audiebat, & insimul intelligebat verba nostra; &, quod ei jus & rationem diximus, nobis libenter & animo libente concessit, quod ille, & terrae, & Castra sua amodo ad praeceptum & voluntatem vestram erant [...]» // Margareta Provansiensis. *Epistolae* // Foedera, conventiones, litterae, p. 81.

⁸² Мовою оригіналу: «Rogamus igitur vos attentius & salubriter monemus quatinus, salvis negotiis vestris in Anglia, ad partes Normanniae festinetis transfretare, & omnem voluntatem vestram nobis & praedicto Vicecomiti Thoarc. significare velitis; quia, ut praediximus, ipse paratus est adquiescere, in omnibus, mandato vestro & voluntati [...]» // Margareta Provansiensis. *Epistolae* // Foedera, conventiones, litterae, p. 81.

⁸³ Мовою оригіналу: «Serenitatem vestram requirimus et rogamus, quatenus preces, quas comes Sabaudiae, avunculus noster karissimus, vobis porrigit pro Grimoardo de Altis Vineis clerico (qui, una cum domini Papae nuncio, pro pace reformanda inter Regem Alemanie, et praefatum avunculum nostrum laboravit, et laborat sollicitate), intuitu praedicti avunculi nostri, et nostro

Маргарити спрямовані на інтереси її родини щодо земель, які перебували під загрозою. У іншому ж листі до того самого адресата вона торкається схожої теми: «Тому ми просимо і благаємо вашої ясновельможності, враховуючи нашу точку зору й нашого згаданого дядька, пам'ятати, співчуваючи учителю Іоанну через благочестиву прихильність, що згадане раніше насильство йому роблять... [*а відтак*] слід виправити так, як справедливо буде, не дозволяючи, щоб ця згадана попередньо церква несправедливо його непокоїла»⁸⁴. Тут йдеться про клірикальні справи, а саме про власність церкви у місті Чарінг, що була раніше під управою її родича. Тож Маргарита домагається справедливості щодо цієї проблеми. У іншому ж листі до короля Англії Генріха III, брата її чоловіка, жінка вдається до іншого прохання, яке також стосується монастиря і його маєтностей: «[...] ви настоятеля згаданого монастиря притягуєте до судової справи у вашій присутності, через певні володіння, якими згаданий настоятель та його попередники керували у ваш час і в час вашого батька, ми просимо вашу величність, з прихильності, дозволити, щоб згаданий монастир залишився у примирливому володінні, й щоб ви контролювали та захищали згаданого настоятеля і майно самого монастиря через нашу милість та любов, доки буде зручно, супроводжуючи наші прохання готовністю до благородності, щоб згаданий абат міг заслужено подякувати нам»⁸⁵. Тут йдеться не просто про невелике прохання щодо лояльності, справа стосується судочинства, на яке авторка має надію, що король повпливає в її інтересах.

Аналіз вибраних листів жінок вказав на те, що найбільш патетичний тон у листі Елеонори Прованської до Папи Олександра III. Він рясніє великою кількістю епітетів,

---

velitis adeo favorabiliter effectui mancipare, quod idem Grimoardus sibi sentiat apud vos favorem et gratiam accreyisse» // Margareta Provansiensis. *Epistolae* // Foedera, conventiones, litterae, p. 537.

⁸⁴ Мовою оригіналу: «Quare serenitatem vestram requirimus et rogamus quatinus, intuitu nostro et predicti avunculi nostri, memorato magistro Johanni pio compacientes affectu, predictam violentiam eidem faci...lacet prout justum fuerit emendari, ipsum non permittentes super dicta ecclesia indebite molestari. Datum apud Pissiacum, die jovis ante festum beati Gregorii» // Margareta Provansiensis. *Epistolae* // Lettres de Rois, Reines et Autres Personnages des Cours de France et D'Angleterre, p. 277.

⁸⁵ Мовою оригіналу: «[...] vos priorem dicti prioratus trahatis in causam coram vobis, super quibusdam possessionibus quas dictus prior et antecessores sui tenuerunt tempore vestro et tempore patris vestri, excellentiam vestram ex affectu rogamus, quatinus dictum prioratum in possessione pacifica manere permittatis, et dictum priorem ac bona ipsius prioratus manu teneatis et defendatis, ob nostri gratiam et amorem, quociens fuerit oportunitum, preces nostras illa liberalitatis promptitudine prosequentes, quod dictus abbas regraciari merito possit nobis» // Margareta Provansiensis. *Epistolae* // Lettres de Rois, Reines, pp. 129–130.

наприклад: «Я не знаю як найрадісніше і водночас найвідданіше прийняти духовну насолоду сердечного задоволення, та єдині слова наче єдині дари божественного благословення»⁸⁶. Такі нагромадження епітетів й сам зміст написаного свідчать, що він адресований до справді високої за статусом особи. Натомість інші листи, особливо Маргарити Прованської, є менш пишними у висловлюваннях, проте все одно містять основні елементи характерні для листування високопосадових осіб того часу. Щодо питань, які висловлюють авторки, то здебільшого це справи пов'язані з маєтками та землями, а також заступництво за їхніх родичів. Окрім цього, королеви намагались впливати на політичні перепетії, наприклад, Елеонора Аквітанська чинила спроби допомогти своєму сину у боротьбі з баронами, а Маргарита Прованська просила у короля про сприяння її інтересам у суді. Отож з такими проханнями королеви звертались і до світських, і до церковних правителів.

2.4. Порівняння епістолярію візіонерок у проблематичному та стилістичному аспектах з огляду на фактор реципієнтів

Представниці кліру Катерина Сієнська та Бригіда Шведська також звертались до високопоставлених світських та духовних осіб з схожими у чомусь формулюваннями і проханнями. Проте варто розглянути, які риси характерні для їхніх текстів, й чи надто вони відрізняються від висловлювань світських жінок. Адже обидві авторки послуговуються цілою низкою мовних засобів для переконливості свого слова. Відтак завдання цього підрозділу полягає у тому, щоб на підставі добраних та перекладених фрагментів з текстів Катерини Сієнської і Бригіди Шведської, зіставити спільні й відмінні риси, а також теми які вони порушували, та порівняти стилі письма, що вживали для того чи іншого завдання у вибраних листах до Папи Григорія XI, королів Франції Філіппа IV і Філіппа VI та короля Англії Едуарда III.

---

⁸⁶ Мовою оригіналу: «Nescio quam hausi spiritualem et intimae suavitatis dulcedinem, ac singula verba tamquam singula divinae benedictionis munera laetissime simul devotissimeque suscepi» // Alienora Aquitaniensis. *Ad Alexandrum III Epistolae* // Migne J. P. *Patrologia Latina*, p. 1362.

Передусім, слід зазначити відмінність у частині привітання авторок. У листі до короля Франції Катерина Сієнська використала таке формулювання: «Дорогий володарю й отче в святому Ісусі Христі, я Катерина – слуга та прислуга рабів Ісуса Христа пишу Вам у Його дорогоцінній крові, щоб побачити, як Ви дотримуетесь святих й солодких заповідей Божих, бо вважаю, що інакше ми не можемо ділити плоди крові непорочного Агнця»⁸⁷. Авторка одразу ж розставила пріоритети, акцентуючи увагу на важливості дотримання божих заповідей, і разом використала тоpos скромності, на що можна натрапити у листах світських жінок. У іншому листі Катерина звернулась до Григорія XI та розпочала його такими словами: «Я, Катерина, ваша бідна недостойна дочка, слуга і рабиня слуг Христових, пишу вам у Його дорогоцінній Крові [...]»⁸⁸. Тут вона також применшила свою авторитетність, але вже через декілька рядків у цьому ж зверненні дала настанови Папі щодо його дій. Таке привітання з деякими варіаціями повторювалось й у інших її листах. Натомість початок у листі Бригіди Шведської, в якому містилось одне з її видінь, значно відрізняється: «Мати промовляє до сина, кажучи: «Благословенний будь ти, Сину мій. Писатимуть, що про мене казали, що благословенна я, яка тебе виносила в утробі. Ти ж відповів: Що той є також благословенний, хто слова твої чув і зберігав їх. Отож, Сину, я є та, яка слова твої з пам'яті у серці моєму зберегла»»⁸⁹. Зовсім нетипово лист починається з переказу діалогу.

Щодо ж наступних аспектів у листах візіонерок, то можна віднайти й багато спільного. До прикладу, Катерина Сієнська структурувала свої прохання у три елементи. Насамперед вона застерігала короля щодо багатств та власності на землі, повчаючи як необхідно з цим поводитись: «Тому дуже глупим є той чоловік, який

---

⁸⁷ Мовою оригіналу: «Dearest lord and father in Christ sweet Jesus: I Catherine, servant and slave of the servants of Jesus Christ, write to you in His precious Blood: with desire to see you observe the holy and sweet commands of God, since I consider that in no other way can we share the fruit of the Blood of the Spotless Lamb» // *Saint Catherine of Siena as seen in her letters* / transl. by Scudder V. London: Alfa Editions, 2004, p. 167.

⁸⁸ Мовою оригіналу: «I Catherine your poor unworthy daughter, servant and slave of the servants of Christ, write to you in His precious Blood [...]» // *Saint Catherine of Siena as seen in her letters*, p. 52.

⁸⁹ Мовою оригіналу: «Mater loquitur ad Filium dicens: "Benedictus sis tu, Fili mi. Scribitur, quod ego dicebar benedicta, que te portavi in utero. Tu vero respondisti, quod ille est eciam benedictus, qui verba tua audiret et seruaret illa. Ergo, Fili, ego sum illa, que verba tua memoriter in corde meo seruavi» Sancta Brigitta. *Revelationes*. Liber IV. Nürnberg: A. Koberger, 1521, p. 228.

вважає речі іншого своїми власними. Він справді злодій і гідний смерті. Тому я благаю вас, щоб, як Мудрий, ви діяли на подобу доброго управителя, якого Бог призначив Його управителем; володіючи всіма речами, як просто вам позиченими»⁹⁰. Такий намір цілковито протилежний до тих, які містились у листах Елеонори Аквітанської й Маргарити Прованської: протиставляється сприйняття багатства як чогось важливого для королев, та зовсім другорядного для Катерини. Наступним, авторка звернулася до теми справедливості, що особливо стосувалась чиновників, і закликала її відновити такими словами: «І не потурайте своїм чиновникам, що чинять несправедливість за гроші й заперечують права бідних; але будьте батьком для бідних, розповсюджувачем того, що Бог дав вам. І прагніть покарати вади, виявлені у вашому царстві, й вивищити чесноту»⁹¹. Знову ж таки авторка наголосила на вадах самого і королівства, і короля Філіппа IV.

Катерина Сієнська також не нехтувала повчати короля, та давала багато настанов щодо його дій. Зокрема вона ставила в приклад Ісуса Христа, і навіть дещо дорікала королю: «Чи ви, як син та вірний слуга Христа, розп'ятого, йдете Його слідами й тим шляхом, яким Він вас навчає: витримуйте в справжньому терпінні всі болі, муки і скорботи, які Бог дозволяє світові нанести вам»⁹². Третім пунктом, який попросила задовільнити короля Катерина є питання любові до ближнього: «Й третім ділом є дотримання вчення, яке дає вам Учитель на Хресті; саме це моя душа найбільше бажає побачити у вас: тобто любов і прихильність до ближнього, з яким ви так давно воюєте. Бо ви добре знаєте, що без цього коріння любові, дерево вашої душі не дало б плодів, а засохло б, перебуваючи в ненависті, й не в змозі увібрати в себе

---

⁹⁰ Мовою оригіналу: «Very simple-minded, then, is the man who holds the things of another as his own. He is really a thief, and worthy of death. Therefore I beg you that, as The Wise, you should act like a good steward, made His steward by God; possessing all things as merely lent to you» // *Saint Catherine of Siena as seen in her letters*, p. 168.

⁹¹ Мовою оригіналу: «And do not connive at your officials doing injustice for money, and denying right to the poor: but be to the poor a father, a distributor of what God has given you. And seek to have the faults that are found in your kingdom punished and virtue exalted» // *Saint Catherine of Siena as seen in her letters*, p. 169.

⁹² Мовою оригіналу: «Do you, as son and faithful servant of Christ crucified, follow His footsteps and the way which He teaches you: bear in true patience all pain, torment, and tribulation which God permits the world to inflict on you» // *Saint Catherine of Siena as seen in her letters*, p. 168.

вологу благодаті»⁹³. Для ілюстрації цього заклик авторка використала красномовну метафору про дерево, що уособлювала образ душі. Схожі метафори були притаманні й для інших текстів жінки. До прикладу, у листі до Папи Григорія XI візіонерка сказала: «вам своєю силою належить досягти трьох головних речей. Викорінити в саду Святої Церкви смердючі квіти, сповнені нечистот і захланності, набряклі від гордості: тобто поганих священиків й правителів, які отруюють та роблять загниваючим цей сад. Ах, ви, наш правителю, використайте свою силу, щоб зірвати ці квіти! Викиньте їх, щоб вони не могли правити! Наполягайте на тому, щоб вони вчилися керувати собою, для святого і праведного життя. Висаджуйте в цьому саду запашні квіти, священиків та правителів, які є справжніми слугами Ісуса Христа, і не дбають ні про що, крім честі Бога та порятунок душ, і є батьками бідних»⁹⁴. У цьому листі авторка використала метафори схожої тематики, у якій образи саду та квітів символізували Церкву й її служителів. Таким чином вона намагалась донести папі необхідність радикальних змін у клірі й також акцентувала на тих його представниках, які служили насамперед для насичення власних потреб. А щоб ще більше підкреслити значення своїх слів, Катерина використала риторичний вигук.

Натомість Бригіда Шведська також мовила про вади королів Філіппа VI та Едуарда III, які вели криваву Столітню війну, але подала це у дещо іншій формі. До прикладу у 104 листі, вона написала, що: «[...] бачу немов би двох найлютіших звірів з роду свого. Бо один дуже жадібний є, щоб так поглинати те, що може мати, і що більше пожирає, тим більше хоче їсти й нехай не знатиме голоду свого. Звір же другий силується на все вилізти. Ті звірі мають три вади: передусім жахливий голос,

---

⁹³ Мовою оригіналу: «The third matter is, to observe the doctrine which that Master upon the Cross gives you; which is the thing that my soul most desires to see in you: that is, love and affection with your neighbour, with whom you have for so long a time been at war. For you know well that without this root of love, the tree of your soul would not bear fruit, but would dry up, abiding in hate and unable to draw up into itself the moisture of grace» // *Saint Catherine of Siena as seen in her letters*, p. 169.

⁹⁴ Мовою оригіналу: «it befits you to achieve three chief things through your power. Do you uproot in the garden of Holy Church the malodorous flowers, full of impurity and avarice, swollen with pride: that is, the bad priests and rulers who poison and rot that garden. Ah me, you our Governor, do you use your power to pluck out those flowers! Throw them away, that they may have no rule! Insist that they study to rule themselves in holy and good life. Plant in this garden fragrant flowers, priests and rulers who are true servants of Jesus Christ, and care for nothing but the honour of God and the salvation of souls, and are fathers of the poor» // *Saint Catherine of Siena as seen in her letters*, p. 54.

наступне, вони є наповнені небезпечним вогнем, й останнє, кожен бажає серце іншого у себе поглинути. І один дошукується у спині іншого зубами своїми віднайти прохід до серця, щоб, кусаючи, вбити. Інший же має пащу перед грудьми іншого прагнучи там віднайти прохід до серця. Голос жахливий тих звірів чути здалеку, й усі звірі, які з відкритою пащею йдуть, будуть спалені вогнем цих тварин, а відтак помруть»⁹⁵. Її метафори, порівняння та епітети мали зовсім інше забарвлення, аніж у Катерини. У такий спосіб жінка зобразила війну, що тривала тоді у Франції. Моторошний опис того, що на її думку тоді відбувалось при владі справляє сильне враження і на сучасного читача. Такий спосіб переконання, який обрала Бригіда можна вважати більш радикальним, хоча складно стверджувати чи дієвішим. Вона як і Катерина структурувала опис вад у три підпункти, які щоправда не були такими обширними, й не містили одразу поради як їх можна виправити. І щодо головного питання: кого ці слова стосувались? У продовженні листа візіонерка пояснила: «У тих двох звірах йдеться про двох королів, тобто Франції й Англії. Одного короля нехай не знають, оскільки війна його є з жадібності, інший король силується вилізти: через це обидва є наповнені вогнем гніву і жадібності. [...] Кожен з цих звірів прагне смерті іншого і через це кожен шукає місця, щоб ушкодити іншого»⁹⁶. Бригіда висвітлила більше політичну сторону боротьби між королями. Натомість Катерина радше була націлена боротьбу внутрішню. Порівняння Бригіди королів із жорстокими звірями показало у цьому ж дусі й відвагу жінки, що не боялась так гостро висловлюватись щодо найвищих посадовців. Їй також враховуючи той факт, що король на той час вважався

---

⁹⁵ Мовою оригіналу: «[...]video quasi duas bestias ferocissimas, quamlibet de genere suo. Altera enim cupidissima est deglutire que potest habere, et quo plus comedit, eo magis esurit nec saciatur fames eius. Bestia vero secunda nititur super omnes ascendere. Iste bestie habent tria mala. Primo terribilem vocem, secundo sunt plene periculoso igne, tercio quelibet desiderat alterius cor in se deglutire. Et una inquit in dorso alterius dentibus suis inuenire ingressum ad cor, ut mordendo occidat. Altera vero habet os ante pectus anterius volens ibi inquirere ingressum ad cor. Vox terribilis istarum bestiarum auditur longe, et omnes bestie, que aperto ore veniunt, erunt ardentes igne istarum bestiarum, ideo cadent in mortem» Sancta Brigitta. *Revelationes*. Liber IV, p. 229.

⁹⁶ Мовою оригіналу: «In istis duobus bestiis intelliguntur duo reges, scilicet Francie et Anglie. Rex alter non saciatur, quia bellum suum est ex cupiditate, rex alius nititur ascendere; ideo ambo sunt pleni igne ire et cupiditatis. [...] Quelibet istarum bestiarum desiderat alterius mortem et ideo quelibet querit alterius locum ad nocendum» Sancta Brigitta. *Revelationes*. Liber IV, p. 229.

наділений владою від Бога, можна висувати – жінка мислила критично й могла відрізнити добро від зла.

Свої різкі звернення Бригіда адресувала не лише королю, але й папі Григорію XI з приводу його повернення з так званого Авіньйонського полону. В 142 листі авторка вжила такі слова: «Якщо ж не послухаєш волю мою попередню, точно знай, що таким рішенням і духовною справедливістю засуджений будеш мною в присутності всього мого небесного суду, який звинуватить й вчасно покарає пониженням в рангу головного земного церковнослужителя, який привселюдно задля слави відрікся від папських святих одеж з соромом та обмовою, і наповнюється знову безчестям й ганьбою. Так я зроблю тобі, бо повинен віддалити тебе від слави небесної, і все, що у тебе лише є для миру й честі, будуть вони тобі для обмови та вічної ганьби. І кожен злий дух пекла вириватиме шматок з твоєї душі, хоча сама вона є безсмертною та вічною, і замість благословення, наповнена буде вічним прокляттям»⁹⁷. Візіонерка апелювала до покарань, яких може зазнати Папа Григорій XI. Вони прозвучали дійсно загрозливо, адже стосувались не лише його земного життя, але й душі. Бригіда створила ще один експресивний образ про муки у пеклі, що мав би застановити адресанта.

Катерина у свою чергу, окрім усього згаданого, торкнулась політичної теми, а саме: міжусобиці короля Франції Філіппа IV та можливості Хрестового походу. Сказала вона про це такими словами: «Бо ваша міжусобиця перешкоджала таємниці Святого Хрестового походу, і робить це досі. Якщо нічого іншого, крім цього, не буде, мені здається, що нам слід очікувати божественного суду. Я благаю вас, щоб ви більше не були працівником для такої великої шкоди і перепорою для такого великого блага, як відновлення Святої Землі, й тих бідних нещасних душ, які не беруть участі в Крові

---

⁹⁷ Мовою оригіналу: «Si autem non obedieris predictae voluntati mee, firmiter scias, quod tali sententia et spirituali iusticia condemnaberis a me coram tota mea celesti curia, quali condemnatur et punitur temporaliter prelati degradandi, qui publice exiit sacris vestibus pontificalibus glorie cum pudore et maledictione et repletur ignominia et confusione. Sic ego faciam tibi. Nam deponam te de celesti gloria. Et omnia, que tibi modo sunt ad pacem et honorem, erunt tibi ad maledictionem et eternam confusionem. Et quilibet inferni dyabolus rapiet morsellum de anima tua, quamvis ipsa immortalis et inconsumibilis sit, et pro benedictione repleberis eterna maledictione» // Sancta Brigitta. *Revelationes*. Liber IV, p. 260.

Сина Божого»⁹⁸. Авторка рішуче засудила дії короля і висловила на захист проведення Хрестового походу, що в ньому вона вбачала навернення та спасіння для тих, хто не є християнської віри.

До того ж у листах обох авторок присутня однакова мета – повернення Папи Григорія XI з «Авіньйонського вигнання». Вони всілякими способами намагались його переконати, заохотити чи навіть налякати. А спонукою до цього стали їхні візії, у яких вони отримували послання про важливість цього для блага Церкви, як інституції. Наприклад, Бригіда повідомила цей намір так: «[...] проте я знову закликаю тебе з милосердям задля зцілення душі твоєї, очевидно, щоб ти прийшов до Риму до твого Престолу так швидко, як тільки зможеш; час ж я покладаю на твій розсуд. Хоча знай, що чим більше ти затримуватимешся, тим більше буде применшуватись досконалість твоєї душі і всіх твоїх чеснот. І чим швидше прибудеш до Рима, тим швидше примножаться тобі чесноти та дари Святого Духа, і запалишся божественним полум'ям моєї любові»⁹⁹. Для переконання авторка протиставила повернення Папи до Рима з його духовним зростанням, яке було необхідним передусім для представників духовенства. Далі у цьому ж листі Бригіда закликала: «Прийди ж і не затримуйся! Прийди не зі звичайною гордістю й світською пихатістю, але з всією смиренністю та гарячою любов'ю! І після цього, як ти прийдеш, викорінай, знищуй й виривай усі бур'яни з твоєї курії!»¹⁰⁰. Візіонерка вжила риторичні вигуки та лексичні повтори, аби ще раз наполягти на важливості свого послання, а саме: повернення Папи Римського. Також вона використала метафору про бур'ян, що є прикметною й для письма іншої авторки і у цьому випадку була символом

---

⁹⁸ Мовою оригіналу: «For your strife has obstructed the mystery of the Holy Crusade, and is doing so still. If no other harm than this followed, it seems to me that we ought to expect the divine judgment. I beg you that you be no longer a worker of so great harm and an obstructor of so great good as the recovery of Holy Land and of those poor wretched souls who do not share in the Blood of the Son of God» // *Saint Catherine of Siena as seen in her letters*, p. 170.

⁹⁹ Мовою оригіналу: «[...] tamen ex misericordia adhuc iterum moneo te de salute anime tue, videlicet ut venias Romam ad sedem tuam, quam citius poteris; tempus enim pono in arbitrio tuo. Scias tamen, quod quanto plus tardaueris, tanto plus diminuitur profectus anime tue et omnium tuarum virtutum. Et quanto cicius ad Romam veneris, tanto cicius accrescent tibi virtutes et dona Spiritus sancti et inflammaberis diuino igne caritatis mee» // *Sancta Brigitta. Revelationes*. Liber IV, p. 260.

¹⁰⁰ Мовою оригіналу: «Veni igitur et noli tardare! Veni non cum superbia solita et mundana pompa sed cum omni humilitate et ardenti caritate! Et postquam sic veneris, extirpa, euelle et dissipa omnia vicia de curia tua!» // *Sancta Brigitta. Revelationes*. Liber IV, p. 260.

несумлінних служителів Церкви. На противагу Бригіді, Катерина формулює свої заклики так: «Ах я, батьку, я вмираю від горя і не можу померти! Приходіть, приходіть й більше не противтеся волі Божій, що кличе вас. А голодні вівці чекають вашого приходу, щоб ви отримали та посіли місце вашого попередника і поборника, апостола Петра. Бо ви, як Намісник Христа, повинні знаходитись на відповідному місці. Приходьте, тоді, приходьте, й більше не затримуйтеся; втіште себе та не бійтеся нічого, що може статися, бо Бог буде з вами»¹⁰¹. Наведений уривок містить риторичний вигук, і тавтологію, і часто повторювану метафору про овець, яка присутня й у інших листах. Бригіда Шведська більш прямолінійно подає прохання Папі повернутись у Рим. У вибраних листах Катерини Сієнської це звернення подано більш творчо й насичено більшою кількістю мовних засобів.

Обидві авторки красномовно формулюють свої думки, використовуючи різні мовні засоби: метафори, риторичні вигуки, епітети й образи з Біблії. Загалом епістолярій Катерини Сієнської найбільше сфокусований на духовному стані адресата. У листі до короля вона дає йому численні настанови щодо того, як краще чинити з погляду релігії у світських справах, ставлячи на перше місце спасіння душі. Але також вона не оминає актуальних на тоді політичних питань щодо Хрестового походу та міжусобиць короля Франції. Щодо іншої авторки, то вона трохи більше зосереджується на політичних справах, що стосуються королів Франції та Англії, які провалять війну. Окрім цього, візіонерки писали звернення і до Пап, зокрема щодо «Авіньйонського полону» та повернення Григорія XI до Рима.

---

¹⁰¹ Мовою оригіналу: «Ah me, father, I die of grief and cannot die! Come, come, and resist no more the will of God that calls you; and the hungry sheep await your coming to hold and possess the place of your predecessor and champion, Apostle Peter. For you, as the Vicar of Christ, should rest in your own place. Come, then, come, and delay no more; and comfort you, and fear not for anything that might happen, since God will be with you» // *Saint Catherine of Siena as seen in her letters*, p. 53.

ВИСНОВКИ

У час панування патріархального устрою суспільства існували представниці світського та духовного станів, що зуміли зробити свій вагомий внесок у історію. Їхні життєписи гідні уваги будь-якої епохи, а особливо, якщо дивитись на них через призму середньовіччя. Зокрема порівняння біографій Елеонори Аквітанської та Маргарити Прованської показало, що обидві королеви поривались до політичного впливу на події у їхніх і сусідніх землях. Вони мали якісну на той період освіту й це виділяло їх серед інших жінок. Через своє шляхетне походження королеви могли безпосередньо контактувати з великою кількістю можновладців, поміж яких також були й їхні родичі. Хоча життєписи Елеонори Аквітанської та Маргарити Прованської мають багато відмінних рис, але їм вдалось вирізнитись, як вольовим особам, що сміливо виявляли свою позицію, яка зокрема збереглась у їхній епістолярній спадщині.

Аналіз життєписів Бригіди Шведської і Катерини Сієнської показав, що їх можна іменувати «харизматичними лідерками» свого часу. Адже попри усі перешкоди, їм також вдалось залишити по собі багату письмову спадщину. Обидві авторки започаткували монастирі й здобули когорту прихильників. Завдяки візіонерству їм вдалось утвердитись у патріархальному суспільстві, а їхня громадська та політична активність стала свідченням цього. Заразом зусиллями жінок було сформовано чималу мережу для спілкування, до якої належало багато священнослужителів і посадових осіб. Вони показали завдяки містичній єдності з Богом, що християнський містицизм опирався не лише на віру, але й потребував застосування чималого розуму. Через заслуги своєї відданості та служіння покликанню, Катерина Сієнська і Бригіда Шведська удостоїлись почесного звання Вчителів церкви.

Відтак Елеонора Авітанська й Маргарита Прованська звертались у своїх листах до осіб при владі у різних державах та багатьох церковних діячів. Перша королева

писала до Папи Олександра III, кардиналів, короля Англії Іоанна. Прикметно, що у листі до згаданого короля вона вдалась й до повчань та настанов, адже він був її сином. Також жінка повідомляла про справи, які вчинила в інтересах цього правителя. Обидва факти свідчать про вплив Елеонори Аквітанської на вирішення тогочасних політичних питань. Натомість листи королеви до Папи Олександра III і кардинала-диякона Джачинто показали, що вона також відстоювала родинні інтереси, зокрема заступалась за свого родича-духівника. Власні прохання вона подавала коротко у самому кінці текстів, а їм передували досить розлогий початок з зверненням до різних релігійних тем. Маргарита Прованська також у листах до королів Англії Генріха III та Едурда I вирішувала родинні питання і суперечки щодо монастирських маєностей. У одному з текстів жінка навіть попросила не лише про лояльність короля, але й висловила бажання, щоб він втрутився у судову справу на її користь. Характерним для обох королев було дотримання чіткої усталеної структури листів, особливо у частині привітання, яке майже завжди записувалось за єдиною формулою.

Тексти Бригіди Шведської і Катерини Сієнської також мають спільні риси та теми. Вони використовували топос скромності, на що можна натрапити й у листах світських жінок. Також візіонерки структурували свої думки у листах в три елементи. Проте у частині привітань існувала відмінність – Катерина Сієнська послуговувалась звичною усталеною формулою, натомість Бригіда Шведська могла деякі свої листи розпочинати одразу з переказу власних видінь. Спільною для обох жінок темою було повернення з «Авіньйонського полону» Папи Григорія XI. Тому у листах вони всіляко заохочували та переконували його приїхати в Рим. Бригіда Шведська навіть використовувала доволі різкі звернення й апелювала до покарань, яких він може зазнати, не тільки за земного життя, але й вічного. Катерина Сієнська ж намагалась досягти своєї мети більш творчо і насичувала текст значною кількістю стилістичних фігур. Зокрема використовувала риторичний вигук, тавтологію, часто повторювану метафору про овець, що в голоді чекають приходу пастиря, як символу покірності, а також метафору про дерево – подобу душі, й про образ саду та квітів, смердючих,

сповнених нечистот і захланності, набряклих від гордості, що символізували церкву й її служителів. У зверненнях до королів Катерина Сієнська більше зосереджувалась на духовних проблемах можновладців, а Бригіда Шведська частіше говорила про політичну сторону боротьби між королями. У письмі Бригіди Шведської також присутні риторичні вигуки, лексичні повтори, експресивний образ про муки у пеклі, метафора про бур'ян, прикметна й для іншої авторки. Вона мовила про вади королів Філіппа VI та Едуарда III, які вели криваву Столітню війну. Її метафори, порівняння й епітети мали зовсім інше, моторошніше забарвлення, аніж у Катерини Сієнської. Візіонерка зобразила війну в уособленні двох жахливих звірів, що пожирають один одного.

Отож представниці королівських династій мали більшу схильність вирішувати свої світські питання у листах до тогочасних високопосадових осіб. Зокрема з вибраних текстів можна виділити тему успадкування майна та маєтностей, а також піклування і захист про своїх родичів. Натомість представниці кліру все ж більший акцент робили на врегулюванні суперечливих питань у Церкві й державі. Проте обидві категорії чинили спроби впливати на глобальніші питання щодо політики власних та сусідніх держав. У одному і другому випадках їхні тексти були багатими на мовні фігури. Вони не уникали довгих формулювань й часто вживали метафоричні вислови. Спільною також стала тема Святої землі та Хрестових походів. Зокрема Катерина Сієнська закликала до їх проведення, а Маргарита Прованська навіть безпосередньо брала участь в одному з них.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Alienora Aquitaniensis. *Ad Alexandrum III Epistolae* // Migne J. P. *Patrologia Latina*. Vol. 200. Paris: Garnier, 1855, 1520 p.
2. Alienora Aquitaniensis. *Epistola II. Domino Iacinto Cardinali* // *Veterum aliquot scriptorum qui in Galliae Bibliothecis, maximè Benedictinorum, latuerant, Spicilegium*. Vol. 2. Paris: Charles Savreux, 1657, 832 p.
3. Margareta Provansiensis. *Epistolae* // *Foedera, conventiones, litterae, et cujuscunque generis acta publica, inter reges Angliae et alios quosvis impeatores, reges, pontifices, principes, vel communitates: 1066—1272*. Vol. 1. N. 2. London: Jean Neaulme, 1816, 496 p.
4. Margareta Provansiensis. *Epistolae* // *Lettres de Rois, Reines et Autres Personnages des Cours de France et D'Angleterre*. Paris: Imprimerie Royale, 1839, 511 p.
5. *Saint Catherine of Siena as seen in her letters* / transl. by Scudder V. London: Alfa Editions, 2004, 140 p.
6. Sancta Brigitta. *Revelationes*. Liber IV. Nürnberg: A. Koberger, 1521, 630 p.

Наукова література:

7. Bolton Holloway J. *Saint Bride and her Book: Birgitta of Sweden's Revelations*. Cambridge: D. S. Brewer, 2000, 168 p.
8. Bull M., Leglu C. *The World of Eleanor of Aquitaine: Literature and Society in Southern France between the Eleventh and Thirteenth Centuries*. Woodbridge: Boydell and Brewer, 2005, 199 p.
9. Carmi J., Wheeler B. *Eleanor of Aquitaine: Lord and Lady*. New York: Palgrave Macmillan, 2003, 519 p.
10. Civardi D. *How Catherine of Siena & Teresa of Avila Outsmarted Aristotle: Female Mystics as Philosophers in the Middle Ages* // *Solidarity: The Journal*

- of Catholic Social Thought and Secular Ethics, Vol. 4. N. 1. Sheffield: Equinox Publishing Ltd, 2014, pp. 1–19.
11. Coakley J. *Women, Men, and Spiritual Power: Female Saints and Their Male Collaborators: Gender, Theory, and Religion*. New York: Columbia University Press, 2006, 368 p.
  12. Constable G. *Letters and Letter Collections*. Turnhout: Brepols, 1976, 68 p.
  13. Cotts J. *The Clerical Dilemma: Peter of Blois and Literate Culture in the Twelfth Century // The Historian*. Washington: Catholic University of America Press, 2009, pp. 379–380.
  14. Davies E. *Catherine of Siena: a Dominican political thinker in fourteenth-century Italy // Renaissance Studies*. Vol. 35. N. 2. New Jersey: Wiley, 2021, pp. 237–253.
  15. Duby G. *Women of the Twelfth Century / transl. by Birrell J*. Vol. 1. Chicago: University of Chicago Press, 1997, 110 p.
  16. Emerson R. K. *Key Figures in Medieval Europe: An Encyclopedia*. New York: Routledge, 2013, 784 p.
  17. Harris M. Albert R. *Life and Selected Revelations*. New York: Paulist Press, 1990, 350 p.
  18. Howell M. *Eleanor of Provence: Queenship in Thirteenth-Century England*. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2001, 384 p.
  19. Moody C. D. *In Relation: Marguerite De Provence and Her Many Roles, 1221–1295*. Michigan: Western Michigan University New Issues Press, 2007, 72 p.
  20. Mooney C. *Gendered Voices: Medieval Saints and Their Interpreters*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1999, 296 p.
  21. Morris B. *St. Birgitta of Sweden. Studies in Medieval Mysticism*. Woodbridge: Boydell Press, 1999, 216 p.
  22. Muessig C., Ferzoco G., Kienzle B. *A Companion to Catherine of Siena*. Netherlands: Brill, 2011, 396 p.

23. Perelman L. *The Medieval Art of Letter Writing: Rhetoric as Institutional Expression // Textual Dynamics of the Professions*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1991, pp. 97–120.
24. Pernoud R. *Eleanor of Aquitaine*. New York: Coward McCann, 1968, 286 p.
25. Peterson M. *Bridget of Sweden (1303–1373) as Author // Libraries 20*. Madison Hall: James Madison University Press, 2013, pp. 1–12.
26. Reichardt M. *Catholic Women Writers: A Bio-bibliographical Sourcebook*. Westport: Greenwood Press, 2001, 47 p.
27. Richardson D. *Plantagenet Ancestry: A Study in Colonial and Medieval Families*. Scotts Valley: CreateSpace, 2011, 945 p.
28. Richardson H. G. *The Letters and Charters of Eleanor of Aquitaine // The English Historical Review*. Vol. 74. N. 291. Oxford: Oxford University Press, 1959, pp. 193–213.
29. Robson M. *Queen Isabella (c.1295/1358) and the Greyfriars: An example of royal patronage based on her accounts for 1357/1358 // Franciscan Studies*. Vol. 65. New York: Franciscan Institute Publications, 2007, pp. 325–348.
30. Sahlin L. *Birgitta of Sweden // Women and Gender in Medieval Europe an Encyclopedia*. New York: Taylor and Francis Group, 2006, pp. 74–76.
31. Sahlin L. *Birgitta of Sweden and the Voice of Prophecy*. Woodbridge: Boydell Press, 2001, 282 p.
32. Salisbury J. *The Historia pontificalis of John of Salisbury / transl. by Chibnall M*. Oxford: Clarendon Press, 1986, 252 p.
33. Sausmikat R. *Well-Behaved Women Rarely Make History: Eleanor of Aquitaine's Political Career and Its Significance to Noblewomen // Vexillum*. Vol. 5. New Haven: Yale University Press, 2016, pp. 35–61.
34. Searby D. *The Revelations of St. Birgitta of Sweden*. Vol. I. Oxford University Press: Oxford, 2006, 376 p.

35. Shawn D. R. *Deliberative Rhetoric in the Twelfth Century: the Case for Eleanor of Aquitaine, Noblewomen, and the Ars Dictaminis*. Ohio: Bowling Green State University Popular Press, 2012, 206 p.
36. Tagliaferri L. *Lyrical Mysticism: The Writing and Reception of Catherine of Siena*. New York: Arcadia Publishing, 2017, 211 p.
37. Turner R. V. *Eleanor of Aquitaine: Queen of France, Queen of England*. London: Yale University Press, 2011, 416 p.
38. Villegas D. *Catherine of Siena's spirituality of political engagement // Theological Studies*. N. 77. Cape Town: AOSIS, 2021, pp. 1–9.
39. Weir A. *Eleanor Of Aquitaine: By the Wrath of God, Queen of England*. New York: Random House, 2011, 469 p.
40. Wyatt J. «*To This I am Inviting You:» Community Building in the Letters of Catherine of Siena, 1378–1380*. Oakland: University of California Press, 2020, 61 p.

Лексикографічна література:

41. Дворецкий И. Х. *Латинско-русский словарь*. Москва: Русский язык медиа, 2006, 1096 с.
42. Du Cange. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort: L. Favre, 1883, 693 p.
43. Glare P. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 1994, 2126 p.
44. Niermeyer J. F. *Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden: Brill, 1976, 1252 s.